Noten en bronvermeldingen hoofdstuk 2

1 Dit is een term van Nietzsche.
2 Dit verhaal is te vinden in *Medieval Heresy* van Malcolm Lambert, Londen, 1977.
3 Plato, *Het symposium,* Ned. vert., Amsterdam, 1970, blz. 84.
4 Voor de geschiedenis van de ketterij en gnosticisme zijn onder meer de volgende werken gebruikt: Hans Jonas, *Het Gnosticisme,* Het Spectrum, 1966. *Études sur les origines de l'inquisition,* door Henri Maisonneuve, Parijs, 1960. A.M. Malingrey, J. Fontaine, *De oud-christelijke literatuur,* (1968), Het Spectrum, 1972.
5 Geciteerd in *The Prostitute in Literature,* verz. door Harold Greenwald en Aron Krich, New York, 1960, blz. 59.
6 De historische gegevens over prostitutie zijn genomen uit de boeken hierover die in de literatuurlijst vermeld staan.

3 Dwaze vrouwen met gele linten

Prostitutie voor de opkomst van de steden

In de tijd dat er nog geen steden waren, leefden mensen in nederzettingen op het land van een leenheer. Hij leverde hun gemeenschappelijke voorzieningen zoals waterputten. Het Franse woord voor hoer, *putain,* heeft mogelijk met die waterputten te maken. De vrouwen kwamen er bijeen om over hun minnaars te praten. Deze putten, *puits*, werden al spoedig een verzamelplaats voor hoeren.[1]
Verreweg de meeste hoeren leidden echter een nomadisch bestaan. Ze trokken mee met de bendes vagebonden, kermisklanten, artiesten en rovers. Een van die troepen droeg de naam 'Bulgaren'. Daarnaast traden zij tijdens hoogtijdagen op in de nederzettingen. Misschien stamt de slechte reputatie van kermisklanten uit die tijd.
Deze lieden erkenden slechts één gezag, hun eigen. Aan het hoofd van zo'n bende stond een 'boevenkoning'. In Frankrijk heette hij *roi des ribauds,* 'koning der ontuchtigen'. Daar ze 'asociaal' zouden zijn, kregen ze onmiddellijk het stempel 'ontucht' opgedrukt. Ongetwijfeld leidde dit volkje een losbandig leven.
De bendes hadden hun eigen riten en culten, waarin restanten van heidense en gnostische mystiek waren te vinden.
Ze deden aan 'extatisch' theater: de vereenzelviging met een personage. Zij speelden niet alleen een godheid, maar probeerden in trance één te worden met een demon. Als ze uitzinnig geraakt waren, konden de geesten bezit van hen nemen. Vandaar dat theater en potsenmakerij een 'gevaar' vormde voor de christelijke rechtlijnigheid. Dat hoeren in dit gezelschap verkeerden, versterkt de opvatting dat heidens theater en prostitutie 'altijd al' samengingen.

Legerprostitutie

De landheren hadden allen een legertje om het eigen gebied te beschermen en dat van een ander te veroveren. De krijgslieden bevochten elkaar op een onduidelijke manier. Ze voerden altijd wel een troepje hoeren met zich mee. De leenheren stonden dat toe om daarmee het amok binnen de perken te houden.
Later is de aanwezigheid van hoeren bij het leger geïnstitutionaliseerd. De autoriteiten stuurden de hoeren op het leger af. In 1471 bepaalde de Rijksdag te Regensburg dat hoeren onmisbaar waren voor de soldaten. De *Hurenweibel* (hoerenbaas) kreeg het bevel over de lichte troepen. Een van zijn taken was het aanleggen van een register van de legerprostituées. Kennelijk strekte de legerdiscipline zich uit tot de sectie

amusement. Men was bang dat, als de hoeren zich gingen misdragen, de soldaten hen zouden volgen.
Dat de hoeren een noodzakelijke legereenheid vormden, was gebleken toen Barbarossa in 1158 de aanwezigheid van vrouwen in het leger verbood. De straf die stond op het overtreden van zijn verordening was bijbels: het afsnijden van de neus. Het resultaat was dat zijn manschappen een enorme ravage aanrichtten met plunderingen, verwoestingen en verkrachtingen.

Edelman met soldatenhoer. Duitse houtsnede

'Hurenweibel' met soldatendeerne. Duitse houtsnede

Opkomst van de steden

Omstreeks 1200 waren de steden gevormd. Stadsmuren moesten de rondtrekkende bendes en legertjes buitensluiten. De 'asocialen' werden letterlijk buitengesloten. Dat dat niet lukte kwam doordat er in de steden grote vraag was naar het vermaak dat hoeren en kermisklanten boden. Hun markt lag binnen de stad.
Men kon niet anders dan de markt en het daarbij behorende vermaak tolereren. De opkomende handel was namelijk gebaat bij een rijk sociaal leven. De voorschriften van soberheid kwamen de handelslieden niet van pas. Geld moest rollen.
Het geld rolde zo goed dat de vraag naar verschillende produkten een taakverdeling noodzakelijk maakte. Ambachtslieden eigenden zich zo'n taak toe en verenigden zich in gilden, een vorm van branchebescherming.
De handelaren en ambachtslieden vormden een aparte stand, de burgerij. Zij schakelden zelfs hun vrouwen in om hen te helpen. Vrouwen

kregen daardoor een positie, hoewel die tweederangs bleef. De gilden lieten officieel geen vrouwen toe.[2]
Hoewel deze 'nette' vrouwen ondergeschikt waren, moesten ze toch in aanzien blijven. De gildelieden streefden ernaar hen strikt te onderscheiden en gescheiden te houden van de 'oneerbare' vrouwen. Daarom verbraken de gildeleden hun banden met prostituées. In de statuten van het Franse barbierengilde uit 1371 staat dat mannen geen prostituées in huis mochten halen. In dat zelfde Frankrijk bepaalde het slagersgilde in 1331 dat hun leden niet met een prostituée of ex-prostituée konden trouwen. Zo getroostte de opkomende burgerij zich alle moeite om de eigen gelederen 'zuiver' te houden.
De gilden en de stadsbesturen vonden dat het onontbeerlijke stedelijk leven ordelijk moest verlopen. De loslopende vrouwen met hun minnehandel waren daarin een storend element. Zij hadden geen vaste verblijfplaats en zwalkten langs de straten. Vooral 's avonds maakten ze de omgeving onveilig. Hoeren waren te herkennen aan het lantaarntje dat ze bij zich droegen. Het stelde de klant in de gelegenheid zijn 'waar' te keuren.
De minnehandel kon niet over het hoofd worden gezien. De 'nette' kooplieden drongen er bij de stadsbesturen op aan de hoeren hun plaats te wijzen. De prostitutie moest in het stadsbeeld worden ondergebracht. De steeds verder gaande organisatie van het stedelijk leven vereiste dat ook voor de hoererij een plek werd gevonden. De autoriteiten verdreven de ronddolende vrouwen naar de *Vrouwenhuizen*, een soort staatsbordelen. Zij moesten daar naast hoereren, de nuttige arbeid van het spinnen verrichten.
Ongemerkt hield men zo de folklore van de noodlottige hoer in stand. Sommige mythen beelden het noodlot als een spinnende vrouw af. De

Vrouwen aan het spinnen in een vrouwenhuis

drie Nornen bij voorbeeld, de noodlotsgodinnen uit de Germaanse mythologie, hadden het spinnen als bezigheid. In het sprookje van Doornroosje is een spinnewiel fataal.
In de tegenwoordige seksclubs zitten meisjes vaak te breien om de tijd te verdrijven. Zij doen dat niet om voor schikgodin te spelen, maar om de verveling de baas te blijven. Bovendien creëren ze er een huiselijke sfeer mee.
De overheid bepaalde waar die vrouwenhuizen gesticht moesten worden.

> In het jaar 1347, op de achtste dag van de maand augustus, heeft onze goede koningin Jeanne erin toegestemd, dat er een speciaal huis der zonde in onze stad zal worden geopend. Tegelijkertijd verbiedt zij echter alle vrouwen van lichte zeden hun beroep in de straten van de stad uit te oefenen, en als zij uitgaan moeten zij een rood boordsel op de linkerschouder dragen.[3]

De vrouwenhuizen registreerden de hoeren. De autoriteiten gaven er de voorkeur aan als hoer vrouwen in dienst te nemen die niet uit de eigen stad afkomstig waren. Ze hadden liever niet dat de meisjes uit hun eigen gelederen het oneerbare stiel oppakten.

De regels van de vrouwenhuizen

De invoering van een administratief systeem verschafte de autoriteiten de mogelijkheid efficiënt toezicht te houden op de gang van zaken. Voor het feitelijke administratieve beheer stelden zij ambtenaren en pachters aan. Deze functionarissen hielden de boekhouding bij. Ze moesten er verder op toezien dat de regels nageleefd werden. Die regels waren:

- De vrouwen moesten iedere dag een bepaalde hoeveelheid wol spinnen.
- De huizen mochten op christelijke feestdagen niet opengesteld worden.
- Er moest toezicht zijn op de voeding en de gezondheid van de deernen.

Voorts was het de meisjes in de meeste vrouwenhuizen verboden er een vaste minnaar op na te houden. Deden ze dat wel, dan werd hun neus afgesneden.
Niet altijd woonden de prostituées in de vrouwenhuizen. Wel moest hun dienstverlening strikt tot die gelegenheden beperkt blijven. Deze regel had een tweeledig doel. Ten eerste werden de meisjes dan niet op straat lastiggevallen. In Bordeaux bij voorbeeld hing men een man op die een deerne buiten haar territoir verkrachtte. Ten tweede voorkwam het dat eerbare vrouwen voor hoeren werden aangezien.
De leiding moest er ook op toezien dat de tarieven niet te hoog werden. In veel steden was het bezoek aan een vrouwenhuis niet duurder dan een ei op de markt.

Niet iedereen werd in de vrouwenhuizen toegelaten. Echtelieden, geestelijken en niet-christelijken mochten er niet binnen. Het bordeelbezoek was voorbehouden aan ongetrouwde christenen. Misschien was men bang dat de niet-christelijke levenswijze besmettelijk was. Joden werden als niet-christenen geweigerd. Dit was een van de vele manieren waarop men joden buitensloot. Volgens een decreet uit Avignon, dat uit 1223 dateert, mochten joden en hoeren geen fruit of brood aanraken dat voor de verkoop uitgestald lag.
In 1269 werden joden krachtens een verordening gesommeerd gele linten te dragen. De kleur geel kwam eveneens voor in de verplichte kledij van hoeren. Dit impliceert dat ze gehaat waren, want geel was de kleur van de haat.
Hoewel ze elkaar niet mochten bezoeken, vond men blijkbaar dat joden en hoeren iets met elkaar gemeen hadden. Het is niet duidelijk waarop die associatie gebaseerd was. In ieder geval waren beiden van productieve arbeid uitgesloten. Joden mochten niet tot de gilden toetreden en waren gedwongen op een andere manier inkomsten te verwerven. Het was hun wel toegestaan om uitsluitend met geld te handelen. Prostituées leverden ook geen duidelijke produkten waardoor ze buiten de 'normale' beroepsbevolking stonden. Misschien waren de stadsbestuuren bang dat de joden de lucratieve vrouwenhuizen zouden opkopen. Bij het samengaan van de twee soorten 'ongeoorloofde handel' zou de overheid haar greep op de zaak kunnen verliezen. Blijkbaar had men er baat bij beide groepen als besmettelijk te bestempelen. De seksuele stigmatisatie zou hier ook voor verantwoordelijk kunnen zijn. Zowel aan joden als aan hoeren is een verdorven geslachtsdrift toegeschreven. Beiden zijn afwijkend gemaakt.
Aan het verbod van toelating van joden in de vrouwenhuizen, hield de leiding strikt de hand. Dat deed men niet ten aanzien van de beperkingen die voor geestelijken en echtelieden golden. De lage, maar ook de hoge geestelijken waren stamgasten van de staatsbordelen. Zij bezochten die gelegenheden onder het voorwendsel de deernen 'boetvaardig' te maken. Daarmee handelden zij geheel in de geest van de christelijke traditie.
De priesters vermaakten zich daar met weinig christelijke gezelschapsspelletjes. Met de burgers hielden zij wedstrijden waarbij het erom ging wie de langste penis had, burgers of priesters. De monniken werden verondersteld een langer lid te hebben; dank zij hun 'celibatair' bestaan zouden ze niet aan slijtage onderhevig zijn. De boertigheid ging zo ver dat de totale lengte van de organen per groep bekeken werd. De geestelijken wedijverden met elkaar in onthouding, wie het langste wachten kon.[4]

Officiële en on-officiële koppelaars

De ambtenaren die toezicht moesten houden op de vrouwenhuizen, hadden kennelijk een opportunistische taakopvatting. De regels waar-

door de inkomsten terugliepen, zoals een restrictief toelatingsbeleid, werden niet al te straf gehanteerd. Verordeningen die de hoeren in bedwang moesten houden, namen zij wel in acht.
De pooiers die van overheidswege werden aangesteld, noemde men ook wel *aedilen*. Deze naam droegen hun voorgangers uit de Romeinse tijd. Dit systeem van regulatie van prostitutie was geïnspireerd op het Romeinse recht. Die ambtenaren heetten soms 'ruffianen'. Ruffiaan heeft de bijbetekenis van woesteling. Het Engelse woord *rough* (ruw) doet daar nog vaag aan denken. In Frankrijk kregen de functionarissen de titel *roi des ribauds*, hoerenkoning. De voormalige bendeleider werd zo tot een respectabel opzichter gepromoveerd. De hoerenkoningen mochten weer gezag uitoefenen over de schare ongedisciplineerden. Het was een zeer effectieve manier om de subcultuur onschadelijk te maken.

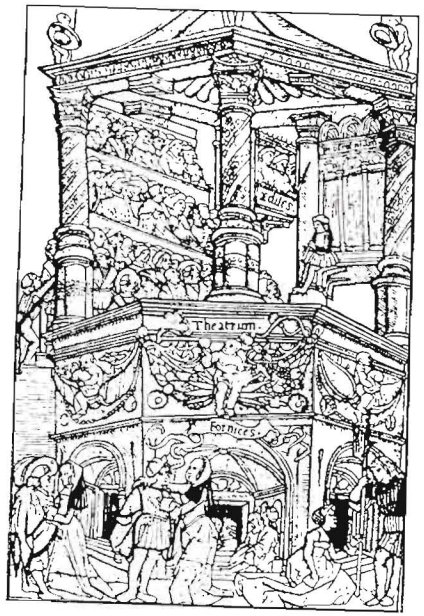

Middeleeuwse prent: eerste verdieping, bordeel; tweede verdieping, theater; derde verdieping, aediles

Wanneer een samenleving plaats inruimt voor losbandigheid, wijst zij vaak een marionet aan die de scepter mag zwaaien. In dagen van zotternij neemt ook nu nog prins Carnaval het bestuur van een stad over. In andere heidense riten was het gebruikelijk een dwaas tijdelijk tot koning te kronen en hem daarna te onttronen of te doden. Dit gebeurde reeds bij de oude Grieken in sommige Bacchusriten.[5] Dergelijke hardnekkige gebruiken zijn ingepast en vervormd tot maatschappelijk aanvaardbare praktijken. Het carnaval, vroeger heidens ritueel, is nu een katholiek feest. Toneelspelen mag dan ineens weer, het is zelfs verplicht.
Het narrige karakter van de hoerenbenden kwam in het middeleeuwse

Frankrijk nog op een andere manier tot uiting. Hoeren werden toen ook wel *femmes folies* (dwaze vrouwen) genoemd. 'Dwaasheid' had indertijd een positievere betekenis dan nu.
De officiële hoerenkoningen moesten omstreeks 1300 verdwijnen omdat ze te veel macht kregen. Het gevolg was slechts dat er een minder officiële variant van het instituut ontstond, de hoerenkoningin. Een 'slechte' straat, waar vooral hoeren, kunstenaars en tuig woonden, koos zelf haar hoerenkoningin. De officiële hoerenkoning was een man; de officieuze pendant ervan was een vrouw. Deze rolverdeling heeft zich nog vaak herhaald: erkende artsen waren vroeger mannen; de ongeoorloofde kruidengeneeskunde was een vrouwenzaak. De gediplomeerde kok in een restaurant is een man; de huisvrouw kookt.
Hoe officieus ze ook waren, de hoerenkoninginnen namen zichzelf au sérieux. Ze weigerden zich te onderwerpen aan de kledingvoorschriften. Het was hun namelijk, evenals de burgervrouwen, verboden adellijke kleding te dragen zoals bont, damast en fluweel. Maar de hoerenkoninginnen zagen zichzelf niet als burgervrouwen: ze waren koninklijk en moesten er dan ook als zodanig uitzien. Ze waren immers koninginnen van de liefde!
In Spanje waren de 'echte' koningen betrokken bij het pooierschap. Het katholieke koningspaar, Ferdinand en Isabella van Castilië, geneerde zich er niet voor om een man die zich inzette voor het land, te belonen met het beheer over bordelen. Dit overkwam Yanez Fajardo die zich in de oorlog tegen de Moren verdienstelijk had gemaakt. Hij kreeg de bordelen (*mancebia's*) van Malaga, Ronda, Marbella, Alhama, Granada, Baeza en Almuñecar in eigendom. Bovendien werd de bepaling opgenomen dat zijn zonen en dochters hem als eigenaar konden opvolgen.
Naast de voorname, gelegaliseerde souteneurs, bestonden de koppelaarsters die zelfstandig werkten. De officiële ruffianen beschouwden hen als melaatsen. De koppelaarsters aanvaardden de rol van randfiguur en versterkten die zelfs:

> 's Nachts leidt de koppelaarster een leven als een vleermuis, die geen moment rust kent. Haar voornaamste werk begint als de oehoe's, de steenuilen en de kerkuilen uit hun verstek opwicken. Zo komt ook de koppelaarster uit haar duistere schuilhoek en klopt nonnen- en monnikenkloosters, huizen, bordelen en alle kroegen af. Hier haalt zij een non af, daar een monnik. Deze brengt zij bij een hoer, de ander naar een weduwe, een derde naar een ongetrouwde vrouw, weer een ander naar een maagd. De dienaar stelt zij tevreden met de dienaressen van hun meester. De hoogste huisbediende krijgt als troost zijn meesteres. De koppelaarster zegt spreuken over wonden, vergaart kruiden, bezweert geesten, trekt doden hun tanden uit, gehangenen ontdoet zij van hun laarzen, zij schrijft toverformules, voegt sterrenbeelden bijeen, drijft planeten uit elkaar en krijgt af en toe een dracht slagen – maar bijna altijd contante, rinkelende munt.[6]

Zo'n koppelaarster deed alles wat het geloof verbood en het bijgeloof gebood. Het steelse gedrag van de minnehandelaren is ook hier weer met een kermisachtige magie omgeven.

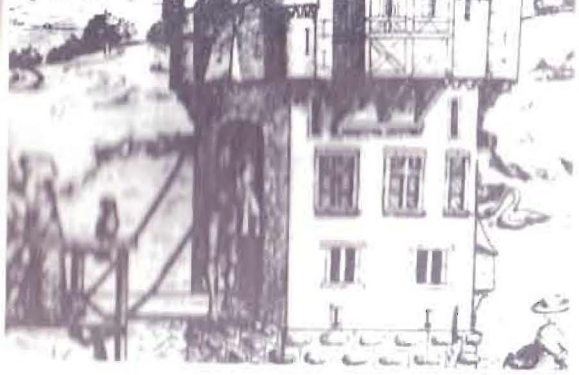

Bordeel met ophaalbrug

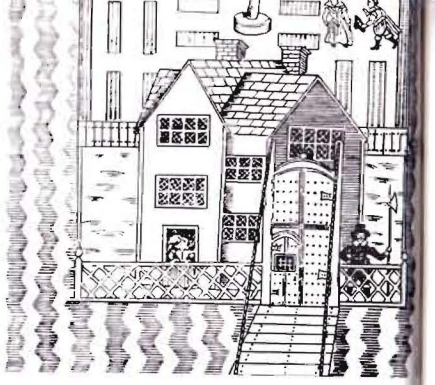

'Holland's Leaguer'. Bordeel in Londen, omgeven met slotgracht, ca. 1600

De afzondering van hoeren

De autoriteiten probeerden het pooierschap in eigen hand te houden. De hoeren zelf werden buitengesloten van het maatschappelijk leven dat zij financierden. Zo slaagden de stadsbesturen erin de prostitutie af te zonderen en tevens te beheersen, een politiek die de geschiedenis van de prostitutie kenmerkt.

Daartoe vaardigde men talloze verordeningen uit. In kleinere steden, met minder dan 10 000 inwoners, isoleerde het stadsbestuur hoeren in vrouwenhuizen die buiten de stadsmuren gesitueerd werden. De bordelen buiten de stadswallen hadden te lijden van invallen van legers en bendes die de bewoonsters en hun verdiensten bij wijze van buit in beslag trachtten te nemen. De legers richtten er grote verwoestingen aan. Daarom troffen de bordelen beschermende maatregelen. Men legde ringgrachten met ophaalbruggen aan en verzwaarde de toegangspoorten. De bordelen kregen het uiterlijk van een vesting.

In de grotere steden, met meer dan 10 000 inwoners, bijvoorbeeld in Parijs, werden de vrouwenhuizen in bepaalde wijken of straten geconcentreerd.

Lodewijk IX spande zich in Frankrijk in om de prostitutie te beteugelen. Hij begon met repressieve maatregelen. In zijn tijd (± 1240) had een aantal hoeren zich verenigd in een occult genootschap dat bijeenkwam in een kerkje dat La Madeleine heette. Misschien was het vernoemd naar Maria Magdalena. Lodewijk ontruimde deze plaats van samenkomst en gaf het een andere naam: St.-Nicolaas.

Over dit kerkje doet een vreemd verhaal de ronde. De echtgenote van Lodewijk IX, Margaretha de la Provence, had daar in 1254 een vredeskus gegeven aan een voornaam geklede dame. Naderhand bleek dat Margaretha geen vrouw van aanzien had gekust, maar een notoire hoer. De gade van Lodewijk de Heilige (IX) raakte daarvan zo overstuur dat zij haar man verzocht maatregelen te nemen opdat dit niet weer kon gebeuren. De vredeskus was een van de rituele handelingen van de genoemde hoerensekte.

Lodewijk IX gaf gevolg aan het verzoek van zijn vrouw en verbande in

1254 alle hoeren. Dit leidde tot een onhoudbare situatie. Hij zag zich genoodzaakt zijn verbod te veranderen in:

> Alle loslopende vrouwen, hoeren en raddraaiers moeten buiten onze goede steden en stadjes gebracht worden. Dit betreft vooral die mensen die aansporen tot ontuchtig gedrag buiten de straten die niet in het hart van genoemde steden liggen. Ze moeten buiten de muren gezet worden, ver weg van onze heilige plaatsen zoals kerken en kerkhoven. Al wie een huis verhuurt aan een gemeene vrouw op plaatsen die daar niet voor bestemd zijn, moet een jaar lang de huur aan de stad overhandigen.[6]

Deze verordening verscheen in 1256, twee jaar nadat de koning de prostitutie in de ban had proberen te doen. Aan het einde van zijn leven betreurde hij het dat hij er niet in geslaagd was de prostitutie met wortel en tak uit te roeien. Hij kreeg spijt van de wet uit 1256. Daarom trof hij in 1269 voorbereidingen om die te vernietigen:

> Elders hebben wij bevolen een eind te maken aan de zichtbare en merkbare prostitutie. De lichte vrouwen bevuilen schandelijk ons trouwe volk en sleuren veel slachtoffers mee naar de ondergang. Wij hebben bevolen schaamteloos gedrag in de steden en op het platteland te vervolgen om het koninkrijk te zuiveren van verdorven mensen en hen die in het openbaar wangedrag vertonen.

De koning heeft deze verordening nooit kunnen effectueren omdat hij kort nadat hij dit schreef, stierf. Hij vroeg zijn zoon Philips de regel in praktijk te brengen. Philips willigde het verzoek van zijn stervende vader echter niet in.

Dat de prostitutie in het toenmalige Parijs welig tierde, blijkt uit een routebeschrijving die een zekere heer Guillot maakte. Meer dan twintig straatjes waren aan de prostitutie gewijd. De meeste verdachte oorden bevonden zich in de buurt van de universiteit en in het hart van de stad. Kapelletjes fungeerden eveneens als ontmoetingsruimte.

Op 18 september 1367 bepaalde de provoost van Parijs dat bepaalde straten in Parijs aangewezen moesten worden voor prostitutie. De plaatsen waren vrijwel allemaal door Guillot beschreven. Het waren l'Abreuvoir Maçon, de Boucherie, Rue du Froidmantel, Clos Bruneau, Clatigny, Cour Robert de Paris, Baillehoe, Tyron, Rue Chapon en Champ-Fleury.

Parijs was toen nog niet zo groot als tegenwoordig. Uit de hoeveelheid straten die voor hoeren bestemd waren, zou men kunnen opmaken dat een groot deel van Parijs in dienst stond van de ontucht. Maar het lijkt erger dan het was, omdat van genoemde straten meestal slechts een deel werd bevolkt door deernen. Tevens waren er plekken bij die men niet meer voor andere doeleinden kon gebruiken. De Abreuvoir Maçon, gelegen dicht bij de brug St.-Michel, bestond uit enkele krotten. De Boucherie was het slachthuis. Het beroep van slachter stond niet in hoog aanzien. Dat gold trouwens voor alle 'bloederige' beroepen. Ook de beulen werden daarom gemeden. Aan hun handen kleefde het bloed

van de slachtoffers die de rechters hadden gemaakt. De directe confrontatie daarmee was angstaanjagend.'
De naam van de Rue Froidmantel was een parodie op een verordening van Lodewijk IX die hoeren het dragen van lange mantels verbood. Letterlijk betekent *froidmantel* kouwelijke mantel.
Lodewijk IX streefde ernaar de 'nette' straten 'schoon' te vegen. De Baillehoe was zo'n voorname straat.

> De straat ligt vlak bij mooie, grote en belangrijke straten, waar verscheidene burgers, kanunniken en kapelaans van de kerken wonen. Er vinden daar onaangenaamheden plaats, en grotere onaangenaamheden zijn daar te verwachten. Want als een roetmop of hoer een man vermoordt is hij of zij dicht bij de kerk om zich daarin te verschansen.

De kerk was, en is nog steeds, een vrijplaats. De politie mag niemand uit de kerk halen.
Het lukte niet om de rue Baillehoe vrij te krijgen van prostitutie. De kapelanen die er woonden, bleven de kans lopen op weg naar de kerk hoeren tegen te komen. Toen was het ook al moeilijk de prostitutie te verwijderen van een plaats waar het zich van oudsher bevond.
De prostitutie bleef niet beperkt tot de plaatsen die de provoost had aangewezen. In taveernes en logementen hielden de clandestiene hoeren zich op. De hoeren zonder vaste verblijfplaats waren te vinden op een eilandje in de Seine, dat voorheen bestemd was voor het verbranden van Tempelieren. De Tempelieren waren een ketterse groepering. Zij zouden zich tijdens de kruistochten hebben geformeerd. Uit teleurstelling over de wantoestanden die de kruistochten aanrichtten, verzaakten ze het kruis. Volgens de verhalen betrof hun aanbidding van Christus slechts zijn achterste. Daarom werden zij van sodomie beschuldigd. Het eiland van ontucht oefende waarschijnlijk een magische aantrekkingskracht uit op hoeren.

Onderscheid tussen bordelen en woningen

Niet alleen de prostitutiekwartieren moesten worden afgezonderd van de nette buurten, ook de huizen van ontucht dienden zich duidelijk te onderscheiden van eerbare woningen.
Uithangborden met afbeeldingen van dieren, planten of andere emblemen uit de 'natuur' gaven aan dat een huis een bordeel was. De goedkoopste bordelen in Frankrijk hadden groene luiken. Het groen verwees naar het 'natuurlijke' van de noodzakelijke prostitutie. Later werd groen het symbool voor goedkope liefde.
Heel vaak plaatste men een afbeelding van een vogel op een uithangbord. Papegaaien en zwanen waren favoriet. Ook hing men wel een levende papegaai in een kooitje buiten de deur. De Duitse *Frauenzimmer*, kamers waar vrouwen zelfstandig konden werken, gebruikten eveneens een papegaai om de bestemming van het optrekje duidelijk te ma-

ken. Exotische vogels dienden om de plaats aan te geven waar men vreemd kon gaan. In Engeland was de zwaan zeer geliefd. Zwaan had in het toenmalige Engeland de bijbetekenis van prostituée. Het veelvuldig voorkomen van het woord *swan* in namen van pubs herinnert aan die dubbelzinnigheid. Een van de theaters waar Shakespeare zijn stukken opvoerde, heette The Swan. Waarschijnlijk had het etablissement een nevenfunctie als bordeel.
De verhouding tussen liefde en lust werd in de middeleeuwen overvleugeld door de vogelmetafoor. Omstreeks 1220 verscheen van de hand van een anonieme auteur het werk: *The Owl and the Nightingale*, de uil en de nachtegaal. Het was een debat waarin de uil de strenge moraal en de nachtegaal frivoliteit vertegenwoordigden.
De grote Engelse dichter Geoffrey Chaucer (1340-1400) gebruikte ook de vogelallegorie. In *The Parliament of Fowls* (Het parlement van gevogelte) moeten alle vogels een liefdespartner kiezen. Daarbij ging het erom welke vogelsoorten bij elkaar pasten.
De eerste woorden die naar men zegt in het Nederlands geschreven zijn, gaan ook over de vogels en de liefde:

> *hebban olla vogala nestas hagunnan*
> *hinase hic anda thu*
> (hebben alle vogelen nesten begonnen, behalve ik en jij)

Jeroen Bosch, 'De landloper' (detail). Het uithangbord en de vogelkooi geven aan dat het huis een bordeel is

Naakte schoonheid met vogel, 15de eeuw

Verplichte kledij

Met het lokaliseren van prostitutie in de daartoe bestemde huizen en straten, werd ruimtelijk de scheiding doorgevoerd tussen 'eerbare' vrouwen en zij van lichte zeden. Het onderscheid werd verscherpt door hoeren verplichte kleding voor te schrijven. Dat gebeurde tegelijk met de oprichting van de vrouwenhuizen. Dit blijkt uit de beroemde verordening uit Avignon waarin de 'goede koningin Jeanne' het dragen van een rood boordsel verplicht stelde. In Straatsburg moesten de losbandige vrouwen zwart-witte mijters dragen. In Bern en Zürich werden de deernen verplicht een rood kapje op het hoofd te zetten. Toen de mutsjes later bij de 'eerbare' vrouwen in de mode kwamen, schreven de autoriteiten een ander model voor: rood met hoornvormige uitsteeksels. Men hoopte dat de burgervrouwen dat model te lelijk vonden om over te nemen. De hoorntjes gaven de verwantschap van hoeren met de duivel aan. In Leipzig droegen de deernen gele korte mantels met blauwe biezen.

Er werd streng op toegezien dat de hoeren geen luxe kleren droegen. Dure stoffen zoals damast en fluweel waren hun verboden. Prostituées mochten zich niet tooien met sieraden. Dit verbod ontdoken zij door religieuze tekens, zoals kruizen, te dragen die niet van 'echte' sieraden waren te onderscheiden. Maar zij verloren de wedstrijd met de overheid. De religieuze symbolen werden hen afgenomen.

Het verbod op het dragen van sieraden is waarschijnlijk ingegeven door paus Clemens, die in 67 na Christus als kenmerken van hoeren aangaf: gekamde haren, make-up, grote schoenen en sieraden. Nette vrouwen dienden die dracht te vermijden. Al deze voorschriften moesten voorkomen dat 'eerbare' vrouwen zich in modekwesties lieten beïnvloeden door de lichtekooien. In Frankrijk mochten de prostituées evenmin bont dragen. Jurken met lange slepen waren niet toegestaan. Gouden ceintuurs waren geheel uit den boze.

Philippus Augustus die de Franse troon van 1180 tot 1223 bezette, bestendigde met kledingvoorschriften de sociale hiërarchie. Burgervrouwen mochten geen adellijke stoffen zoals bont dragen. En deernen

Kleding en sociale hiërarchie: links, getrouwde vrouw; midden, adellijke vrouw; rechts, courtisane; geheel rechts, verplichte hoerenkledij in Rome: de korte mantel; kopergravure, 16de eeuw

was het verboden op dezelfde manier gekleed te gaan als de burgervrouwen. De prostituées, met name de hoerenkoninginnen, verzetten zich heftig tegen de regels van deze vorst die tegenwoordig als een elegant heerser bekend staat. De hoeren weigerden afstand te doen van bont. Het was te belangrijk voor hun klandizie. Van oudsher wordt namelijk aan bont zinneprikkelende kracht toegeschreven.

Arrestaties moesten de kledingvoorschriften kracht bijzetten. In 1482 werd een handelaar opgepakt die een gewaad met een grijze bontkraag had verkocht aan een zekere 'Jehannette, weduwe van Pierre Michel'. Men had haar betrapt op het dragen van die kledij. Bovendien had hij een zwart zijden ceintuur met zilver en goudopslag aan Jehannette la Fleurie, bijgenaamd de Visvrouw, verkocht. Hoeren namen in die tijd vaak de naam Jehannette aan. Misschien is het Franse woord voor homofiel, *Jeannette*, daarvan afgeleid.

De robes, ceintuurs en sieraden die in beslag waren genomen, kwamen de koning toe.

De functie van hoeren in het stedelijk leven

De middeleeuwse hoeren waren onderworpen aan velerlei voorschriften. Daar stond één merkwaardig privilege tegenover. Ze mochten een ter dood veroordeelde redden van het schavot door met hem te trouwen. Hun beslissing was noodlottig op de grens van leven en dood.

Hoewel de hoeren buiten het leven van de eerbare stedelingen werden gehouden, trommelde men hen regelmatig op om openbare feesten luister bij te zetten. Bij de intocht van Karel de Vijfde in Antwerpen huppelden ze naakt mee in het gevolg.

De begroeting van keizer Karel V door de stad Antwerpen

Er was nog een stedelijk verschijnsel dat niet zonder prostituées kon: het universitaire leven. Een aanzienlijk onderdeel van hun klantenkring bestond uit studenten. Vele studenten financierden hun studie uit de inkomsten van hun vriendinnetje die voor hen de hoer uithing. De grote universiteitssteden, Bologna, Keulen, Praag en Oxford, hadden een grote hoerendichtheid. De prostituées zochten er hun onderkomen in de buurt van de universiteit. Het vrouwenhuis in het studentenkwartier van Leipzig heette het Vijfde College. De eerste vier waren aan de officiële wetenschappen gewijd. In Parijs woonden de deernen zelfs onder de collegezalen. Soms moesten de colleges afgelast worden omdat de dames beneden te veel lawaai maakten.
De hoeren vormden met de studenten een subcultuur waar de overheid weinig greep op had. Een andere groep die zich aan het gezag onttrok, waren de acteurs. Zij gebruikten de heiligenspelen om het hoerenlopen te propageren. Religieuze theaterstukken had de kerk toegestaan. De komedianten gingen op speelse wijze met die godsdienstige beperking om. De spelers doorspekten al improviserend de drama's met grappen en grollen over de prostitutiewereld. Zij konden zich altijd verschuilen achter de onechtheid van hun rol.

> Want als men deze stelling preekt,
> 'een degelijk man mint slechts een vrouw
> Die eerbaar is en net en trouw'
> Dan zou ik wel eens willen weten
> Of niet ook zij, waar ik het bij hou
> eens net en eerbaar zijn geheten?[8]
>
> François Villon

De kerk past zich aan

De kerk was met de wereldlijke overheid de oorzaak van vele subculturen. De ruimte die de rechtgeaarden werd gelaten, was zeer beperkt. De strenge leefregels van de kerk waren volstrekt in disharmonie met het liederlijke leven in de steden. Om nog enige greep op de gang van zaken te houden moest de kerk haar strenge paulinische houding laten varen.
De kerkelijke macht zag zich geconfronteerd met een levendig, buitenechtelijk geslachtsverkeer. Men was luisterrijk onverschillig voor het kuisheidsideaal. De geestelijkheid heeft zich altijd moeten verdedigen tegen de krachten die haar invloed ondermijnden. Ze zette een grootscheepse tegenaanval tegen haar belagers in.
Omdat de vroeg-christelijke simpelheid niet meer voldeed, wijdden de theologen zich aan het ontwerpen van een wereldbeeld dat alles op zijn plaats zette. Ze werkten met de veronderstelling dat de kosmos een afgesloten ruimte was die uit verscheidene lagen bestond: hemel, wereld en hel. Deze indeling was hiërarchisch: de ene mensensoort was beter dan de andere. De mannen stonden hoger dan de vrouwen die zich tus-

sen dieren en mensen bevonden. De reden waarom vrouwen lager waren dan mannen was dat zij de man hadden verleid:

> Tussen Adam en God stond in het paradijs maar één vrouw en zij had geen rust voordat ze erin geslaagd was haar man te laten verbannen uit de tuin der lusten en Christus te veroordelen tot het lijden aan het kruis.[9]
>
> Jacques de Vitry,
> overleden omstreeks 1240

De geslachtsdrift behoorde tot het natuurlijke, wereldlijke leven, de ontucht echter plaatste men in de hel. De overspelige vrouwen waren dus slechter dan de 'eerbare vrouwen'. De laatsten maakten nog onderdeel uit van dat deel van de wereld dat natuur heette; de hoeren kwamen per definitie in de hel terecht. In de middeleeuwen was de houding tegenover de twee seksen tweeslachtig. De geslachtsdrift van de man was natuurlijk; de ontucht van vrouwen leidde tot verdoemenis.
De promiscuïteit kreeg een zodanige plaats dat de tegenstelling tussen godsvrucht en genotzucht verscherpt werd.
De zedenmeesters stelden de hoeren en promiscuë vrouwen aan elkaar gelijk. Beiden gaven zich over aan ontucht en beiden hielden zich niet aan het gebod van de monogamie. Hoererij was in de ogen van de kerkelijke autoriteiten geen broodwinning, maar een vorm van dierlijk gedrag.

> Een promiscuë vrouw is zij die onverschillig en zonder onderscheid copuleert als in hondenliefde. Honden copuleren inderdaad onverschillig en zonder onderscheid.[10]
>
> Uit: Het decretum van Gratianus,
> de toonaangevende wetgever

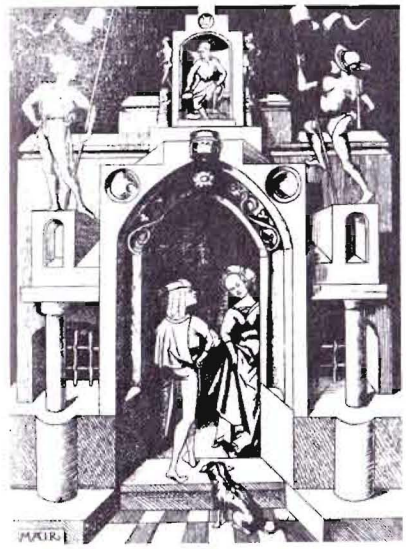

Ingang vrouwenhuis, met een hond op de voorgrond, Duitse gravure

Ook Gratianus associeert prostituées met honden. De hondenliefde veronderstelt evenwel twee partijen: mannetjes en vrouwtjes. De achtbare Gratianus beeldde de dubbele moraal op hondse wijze af.
Rabelais, de grote middeleeuwse satiricus, heeft dit aangeklaagd in zijn veelomvattende parodie, *Gargantua en Pantegruel* (1532) waarin hij Gratianus en de zijnen hekelt:

> Ik zou me er ook bij neerleggen, sprak broer Jan, als hij ons twee of drie karrevrachten van zijn jongedochters meegaf.
> - Om wat ermee te doen? vroeg Grobiaan.
> - Om ze recht tussen de groote tenen bloed af te tappen met een soort dolken van groote trefzekerheid. En dit doende, zouden wij kindertjes van de ware christen op haar enten en kon dit ras zich in ons land vermenigvuldigen, want zoo best zijn ze daar niet.
> - Verhip, antwoordde Grobiaan (waarschijnlijk Gratianus, auteur), daar komt niets van in, want gij zoudt ze maar manziek maken . . Zou je je ziel zo graag verdoemd zien? Onze decretalen verbieden het.[11]

De hellevaart van hoeren in de middeleeuwse ruimte is terug te vinden in de *Divina Commedia* (Goddelijke Comedie) van Dante Alighieri (1265-1321). Dante verdeelt de hemel, het vagevuur en de hel in negen kringen. De hoeren plaatste hij met de koppelaars in de achtste kring. Van alle misdadigers bevonden zij zich het dichtst bij de duivel. Hij huisde in de negende kring. Zij zijn de 'vuile deernen met heur losse haren, stinkend smerig'.[12] Zelfs moordenaars waren minder slecht dan hoeren.

Strafmaatregelen van de kerk

De kerkelijke autoriteiten drongen bij het wereldlijk gezag aan op een nog strengere aanpak van de hoererij. De prostituées moesten harder dan de moordenaars gestraft worden. Het gevolg was dat er in de 14de eeuw meer 'bijbelse' lijfstraffen op hoeren werden toegepast: neuzen en oren afhakken. Op het openbaar portierschap of hoerenwaardschap stond de doodstraf. De 'lichte wiven' wachtte eveneens een doodvonnis. Een Amsterdamse keur uit 1413 vermeldt dat een ieder die op verboden plaatsen 'mit poytierscippe ommegaet' na de tweede waarschuwing levend begraven zal worden. Daarnaast brandmerkte men de hoeren.[13]
Geoffrey Chaucer maakt gewag van de strengheid waarmee de kerkelijke autoriteiten de ontucht bestreden.

> Daar leefde es in de streek vanwaar ik kome
> 'n Aartsdeken. 't Was een hele hoge ome.
> Die maakte korte metten als hij strafte . . .
> Aan knoeiers met contracten en testamenten,
> Aan weigeraars der heilge sacramenten
> En plegers van nog heel wat ander kwaad
> Waarvan 'k de lijst maar achterwege laat, . . .
> Maar ontucht strafte hij het zwaarste, Wie
> daarop betrapt werd liet de deken brommen.[14]

Naast het bevorderen van lijfstraffen, zonderde de kerk de hoeren af door voor hen in de kerk slechts één enkel hoekje te reserveren. In Spanje moesten de deernen gedurende de heilige week naar louterende preken luisteren. De bordelen gingen die week dicht. In 1395 besloot het stadsbestuur van Valencia de kerk een handje te helpen met het bij brengen van zondebesef. De 'ware' boetvaardige vrouw kreeg een kleine som geld als premie voor het opgeven van haar professie. Die 'oprot premie' gaf zoveel aanleiding tot fraude dat de maatregel weer werd ingetrokken.

De kerk reguleert de prostitutie

Ten einde raad ging de kerk de prostitutie reguleren. De geestelijken legitimeerden zich op dit gebied door de grote kerkvader Augustinus aan te halen. Augustinus leefde van 354-430. Zijn ethiek verving die van Paulus. De leer van Augustinus werd nu de basis van de kerkelijke moraal. Augustinus accepteerde prostitutie als een noodzakelijk gevolg van de zondeval. Volgens hem was het nodig een beperkt hoerenbestand te tolereren om grotere ontucht te voorkomen. Zijn credo: 'Laat de hoeren uit de menselijke aangelegenheden en gij zult alles in verwarring brengen' ging de houding van de kerk ten opzichte van de prostitutie bepalen.
Augustinus was opgegroeid met het besef van het kwade. Voordat hij zich tot het christendom bekeerde, was hij een aanhanger van het manicheïsme. Dat was de Perzische leer van de kosmische strijd tussen het Goede en het Kwade, waardoor ook de Gnostici waren beïnvloed.
De andere grote theoloog op wie men zich kon beroepen, was Thomas van Aquino (1225-1274). Van hem is de uitspraak: *Tolle meretrices de mundo, et replebis ipsum sodomia*, verwijder de hoeren uit de wereld en daardoor zult gij die met sodomie vervullen. Thomas was vooral bang voor homoseksualiteit. Want met sodomie wordt voornamelijk 'homoseksuele ontucht' bedoeld. De heilige Aquino beweerde dat de samenleving hoeren nodig had, zoals een paleis niet zonder beerput kon.[15]
Gesteund door de uitspraken van Thomas en Augustinus ging de kerk tot reglementering van prostitutie over. De geestelijken eigenden zich het beheer over bordelen toe. Ze werkten volgens hetzelfde Romeinse model als het wereldlijk gezag deed. Hieruit blijkt de toegenomen belangstelling voor de oudheid. Dat kwam ook doordat de geschriften uit de antieke wereld meer toegankelijk werden. Thomas, bij voorbeeld, baseerde zich grotendeels op de werken van Aristoteles wiens geschriften inmiddels waren herontdekt.
Door de ontucht onder haar supervisie te stellen, vergrootte de kerk haar greep op het leven van alledag. Zo bepaalde de geestelijkheid de regels van overspel.
Een van de regels was dat de kerk inkomsten verkreeg uit de prostitutie. De kerkelijke autoriteiten traden niet zelden op als bordeelhouders. De bisschop van Würzburg bij voorbeeld betrok zulke hoge bedragen

uit de bordelen, dat het lonend werd ze als onderpand te gebruiken bij leningen van wereldlijke autoriteiten. Er werden als het ware hypotheken op de middeleeuwse bordelen afgesloten. De bisschop van Straatsburg bouwde zelfs in 1309 een eigen bordeel. Paus Sixtus VI wist uit één enkel huis van ontucht 20 000 dukaten te persen. De St.-Pieter is voor een belangrijk deel gefinancierd uit de 'beerput'. De hoerenwijk van Rome lag destijds vlak bij de St.-Pieter. De geldstroom die daaruit afkomstig was, vloeide via de kerkelijke belasting gemakkelijk naar de bouw van het kunststuk.[16] In 1442 beklaagde de aartsbisschop van Mainz er zich bitter over dat de wereldlijke macht zo onbillijk was aan zijn recht op de inkomsten uit de bordelen te twijfelen.
Daar zowel de stadsbesturen als de geestelijkheid het beheer over de onzedelijkheid nastreefden was er veel getouwtrek tussen die twee instanties. Dit is bij voorbeeld terug te vinden in *De vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg*. Uit het verhaal van de bedelmonnik:

> De bodel (beul) loech: 'Dan slacht jelui de hoeren,
> die vallen niet onder ons resort
> Zwijg of de duivel hale je, bij gort!'.
> 'Die bodel', ging hij voort, 'die valse dief,
> Had ten alle tijde koppelaars bij de hand;
> Geen beter lokvinken in heel Engeland.'[17]
>
> Geoffrey Chaucer

Kloosterprostitutie

De kerk had naast het beheer van de bordelen nog andere manieren om de hoeren onder controle te houden. Dit gebeurde vooral door de vrouwen berouwvol te maken. Bij de straffen die de kerkelijke zedenmeesters invoerden, kwam dit al naar voren. De vrouwen moesten terdege beseffen dat ze door hun levenswijze tegen god zondigden. De deernen dienden in te zien dat ze als 'individu' een zonde begingen. Zo bleven de andere betrokkenen gevrijwaard van blaam. In eigentijdse termen uitgedrukt was dit een vorm van individualiseren van het probleem.
De biechtstoel was de geëigende plaats voor het 'individualiseren'. Vanaf 1215, het jaar waarin het concilie van Lateranen werd gehouden, was de biecht een kerkelijk instituut. Men had het tot een sacrament verklaard. Hoeren konden de biechtvader hun persoonlijke geschiedenis vertellen. Zo werd de priester in het 'geheim' van ontucht ingewijd, zoals wie de eerste verleider was geweest. Hoeren, en ook anderen, legden een bekentenis af. De biechtstoel is daardoor de voorloper van de divan bij de psychiater. De geestelijkheid kon door de biecht het gevoelsleven beheersen. Zo maakten de biechtvaders een 'boetvaardig' individu met een eigen 'geschiedenis'.
De kerk ontwikkelde zo een eigen manier om hoeren te laten vallen en hen vervolgens weer in haar gelederen op te nemen. Vanuit de biechtstoel werden de hoeren gestraft en boetvaardig gemaakt opdat ze hun

leven beterden. De poorten van de kerk gingen open voor vrouwen die een bekentenis hadden afgelegd. Ze mochten het klooster in. Na de confessie werden de deernen toegelaten tot de orde van de Boetelingen van de Heilige Maria Magdalena. Dit was een speciale kloosterorde voor berouwvolle vrouwen van lichte zeden. In de orde van Maria Magdalena kwamen alleen die vrouwen die zich waardig hadden getoond de belofte te doen. De orde van de heilige Martha nam de vrouwen op die geen gelofte hadden afgelegd. In die van de heilige Lazarus zaten hoeren die niet voor verbetering vatbaar waren.
Eenmaal in het klooster, pakten de boetvaardige vrouwen hun oude beroep weer op. Daarmee kreeg het nonnenklooster een nevenfunctie als bordeel. Het woord 'nonnenklooster' kreeg in vele talen de bijbetekenis 'hoerenkast'. In *Hamlet* van Shakespeare zegt de hoofdpersoon tegen de zwijmelende Ophelia: 'Get thee to a nunnery'. Dit betekent zowel 'Ga jij maar het klooster in' als 'Ga naar het bordeel'. Die zinsnede wekte indertijd aanzienlijk meer hilariteit dan nu.
De non Beatrijs uit de Nederlandse literatuur gaat eveneens op het slechte pad.

> Al constic enen roc spinnen,
> Ic mochter niet met winnen
> In tween weken een broet
> Ic moet gaen dorden noet
> Buten der stat op tfelt
> Ende winnen met minen lichame ghelt[18]
>
> Ook al kon ik een rok spinnen
> ik zou nog niet gewinnen
> in twee weken een brood
> ik moet gaan uit nood
> buiten de stad op het veld
> en met mijn lichaam verdienen het geld.

Beatrijs krijgt geheel en al vergiffenis. Als ze terugkeert naar haar eigen klooster, bemerkt ze dat Maria al die tijd haar plaats heeft ingenomen. Niemand heeft wat van haar zondig leven gemerkt.
De functieverandering van het klooster viel samen met de verwereldlijking van het kloosterleven. Aanvankelijk waren de nonnenkloosters instellingen waar men het ascetisch leven propageerde. Vrouwen konden er zelfs een klassieke opleiding genieten. Door geldgebrek gedwongen namen de nonnenkloosters burgervrouwen op tegen betaling. De nonnen beconcurreerden lekenvrouwen op het gebied van kleding en schoonheidsverzorging. Als de voorname dames er schoothondjes op nahielden, vond dat navolging bij de nonnen. Met name de schoothondjes waren een doorn in het oog van de kerkelijke top die steeds weer, en immer tevergeefs, de nonnen vermaande hun 'hondenliefde' op te geven.
De inkomsten uit prostitutie vormden een welkome aanvulling op de kloosterkas. En bovendien voorzagen de kloosters in de vraag naar

prostitutie van de geestelijkheid. De priesters huldigden een eigen opvatting over het celibataire leven. Zij zagen het celibaat als een verbod op het huwen. Het onderhouden van geslachtelijke betrekkingen was hun wel toegestaan, zo meenden ze. Het volk drukte dit in bepaalde zegswijzen uit:

> 'Als de pater hinnikt schuift de kloostervrouw de grendel weg.'
> 'Er zijn slechts drie kuise nonnen geweest: de eerste heeft de wereld verlaten, de tweede is in het bad verdronken en de derde zoekt men nog.'
> 'In vele kloosters vindt men twee soorten pantoffels onder het bed.'[19]

Niet-geestelijken maakten eveneens gebruik van de diensten van nonnen. Qua intellectuele ontwikkeling hadden zij namelijk een voorsprong op de hoeren in de steden.
In de 16de eeuw ging de kloosterprostitutie ten onder. De kritiek op de gang van zaken nam toe. Bovendien zag men de kloosters als een besmettingshaard van geslachtsziekten.
Was de prostitutie in de middeleeuwen nog een zedelijk probleem, met het uitbreken van de geslachtsziekten, werd het tevens een hygiënisch probleem.

Liefde op het platteland

Op het platteland hielden de hoeren zich op in de taveernen. Reizigers waren hun klanten. De prostituées moesten wel daar intrekken omdat het de boeren verboden was onderdak te verlenen aan een vrouw van lichte zeden.
De Languedoc in Frankrijk vormde er een uitzondering op. Daar werden hoeren wel getolereerd. De streek was destijds een haard van ketterij. De ketters hadden hun toevlucht genomen tot het platteland omdat daar de invloed van de kerk geringer was. De adellijke stand bepaalde er nog het sociale en culturele leven. De landheren beschermden de ketters, om een grotere kerkelijke invloed op het platteland te weren. Zouden ze de ketters overdragen aan de inquisitie, dan was de kans groot dat het kerkelijke het adellijke gezag ging overheersen.
De ketterij in de Languedoc was verwant aan de cultuur van de troubadours.[21] De minnestrelen propageerden namelijk de hoofse liefde: het erotische gevoel voor een hoogstaande adellijke dame. Daarin klinkt het ketterse eros-ideaal door. De adel liet zich die complimenteuze lyriek welgevallen en nodigde de troubadours in hun vesting uit om de lange avonden op te vrolijken. De hoofse liefde vormde een van de peilers van de renaissance.[20]

Noten en bronvermeldingen hoofdstuk 3

1 *Putain* heeft ook te maken met het Latijnse woord voor vuil *putat*
2 Zie Eileen Power, *De vrouw in de middeleeuwen.*
3 Verordening uit Avignon, Eerste artikel, 1347.
4 Zie Paul Frischauer, *Geschiedenis van de zeden en erotiek in de loop der eeuwen.*
5 Geciteerd in Paul Frischauer, *Zeden en erotiek in de loop der eeuwen,* blz. 249.
6 Geciteerd in Pierre Dufour, *Histoire de la Prostitution.*
7 Het menstruatiebloed van vrouwen is ook altijd voorwerp geweest van vele mythes.
8 Uit *Het Testament van François Villon,* blz. 31.
9 Geciteerd in Eileen Power, *De vrouw in de middeleeuwen.*
10 Geciteerd in James Brundage: 'Prostitution in the Medieval Canon Law, *Sians.*
11 Rabelais, *Gargantua en Pantegruel,* tweede deel, blz. 178.
12 Dante, *De Goddelijke Comedie, De Hel,* blz. 273.
Het gelaagde wereldbeeld van Dante wordt weleens aan Gnostische invloeden toegeschreven.
13 Geciteerd in H.W.J. Volmuller, *Het oudste beroep.*
14 Uit: *De vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg* van Geoffrey Chaucer, blz. 223.
15 Zie o.a. het artikel van James Brundage, 'Prostitution in the Medieval Canon Law'.
16 Geoffrey Chaucer, *De vertellingen van de pelgrims naar Kantelberg,* blz. 224.
17 Informatie over de pausen en kerken ten tijde van de bouw van de St. Pieter is te vinden in het tweede deel van Blochs *Die Prostitution.* Italië heeft met de andere katholieke landen langer het systeem van kerkelijke belasting op prostitutie gehanteerd.
18 *Beatrijs,* regel 445-450, facsimile uitgave van het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek.
19 Geciteerd in Volmuller, *Het oudste beroep.*
20 Aldus Denis de Rougemont, *Liefde in het avondland.*
21 Dit alles is te vinden in het werk van Max Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholische Kirche,* vol II.